

onome o čemu govori. Od mnogobrojnih akustičnih signala slušatelj će najprije registrirati signale za ritam, intonaciju i naglasak. Intonacija mu pomaže da razbije govorni slijed u semantičke i gramatičke jedinice, tonski slog mu označuje što je najvažnije u svakoj jedinici. Naglašeni slogovi, koji su najrazgovjetnije i najpreciznije izgovoreni, slušatelju pomažu da razumije riječi koje nalaze se u kojima ti slogovi. Budući da su to većinom leksičke riječi koje nose glavni teret poruke, slušatelj već pomalo dobiva uvid u glavni smisao poruke. Nenaglašeni slogovi, odnosno gramatičke riječi se automatski grupiraju oko naglašenih leksičkih riječi i tako se otkriva gramatička struktura poruke. Od svih signala najmanje težine za značenje poruke imaju pojedinačni glasovi i njihova ispravna identifikacija. Ako govorimo o glasovima, onda moramo naglasiti da su za razumijevanje poruke najvažniji samoglasnici u naglašenim sloganima, a oni se najlakše razumiju, jer su najjasnije izgovoreni. Zbog toga pri vježbanju slušanja nije potrebno ići za točnim prepoznavanjem svakog pojedinoga glasa.

U procesu slušanja i razumijevanja izvorni govornik odbacuje niz signala kao zalihosne, a obilato se služi metodom pogađanja. Pogađanje, stvaranje hipoteza, izvođenje zaključaka na temelju predznanja ili onoga što je već rečeno, vrlo je važna komponenta slušanja i interpretacije poruke, a to se može vrlo uspješno vježbati u procesu podučavanja.

Iz ovoga proistječe da se u procesu slušanja i razumijevanja nužno mora grijesiti, i to na svim razinama. To se događa svim izvornim govornicima, to se događa, naravno, još više strancima slušateljima. Neke se od tih grešaka isprave u toku daljeg slušanja, a neke prođu nezapažene.

Za stranca slušatelja je najvažnije da se osloboди pojedinačnih glasova, da »hvata« smisaone cjeline, da nauči reagirati na ritmičke i intonacijske signale i, što je najvažnije, da se ne boji pogađati i grijesiti u svojim pretpostavkama.

Ako se pođe ovim putem u podučavanju tehnike slušanja i razumijevanja spontanog neformalnog engleskog, uz mnogo vježbanja s autentičnim govorom, naš će učenik, vjerojatno, imati manje poteškoća u komuniciranju s izvornim govornikom. To će se odraziti i na njegovoj govornoj kompetenciji. Učenik će dobiti veću sigurnost u upotrebi engleskog jezika i bit će jače motiviran da produbljuje svoje znanje.

Yvonne Vrhovac

**PRIKAZ »FRANCUSKE GRAMATIKE ZA SREDNJE ŠKOLE«
JULIJA ADAMOVIĆA IZDANE U ZAGREBU 1894. GODINE**

Ime Julija Adamovića usko je vezano za gramatiku i priručnike za učenje francuskoga jezika u Hrvatskoj od kraja 19. do prve polovice 20. stoljeća. Prije pojave toga savjesnog i samoprijegornog učitelja francuskoga jezika i autora gramatike i nekoliko priručnika, u Hrvatskoj se francuski jezik učio uglavnom po njemačkim, austrijskim ili francuskim gramatikama i udžbenicima u njihovu izvornom ili prevedenom obliku. Zato je ime Julija Adamovića kao

autora prve gramatike pod naslovom »Francuska gramatika za srednje škole«, izdane u Zagrebu 1894. godine, još značajnije jer su njegovi radovi, unatoč uzorima, pisani za potrebe naših učenika, pa su, prema tome, manje ili više izrađeni prema vlastitoj koncepciji. Adamovićeve su knjige bile gotovo pola stoljeća osnovni priručnici za učenje francuskoga jezika u hrvatskim školama. Gramatika je doživjela, s manjim izmjenama, devet izdanja u razdoblju od 1894. do 1939. godine, a početnica i čitanka dvanaest izdanja od 1893. do 1934. godine. Upotrebljavale su se sve do pojave nove srednjoškolske gramatike i udžbenika Dragutina Grdenića.

Već u samom predgovoru gramatike Adamović naglašava kao najvažniju činjenicu da gramatici u nastavi treba prići preko jezika, a ne jeziku preko gramatike, pa svoj opis jezika nije temeljio ni na kojem unaprijed definiranom modelu, nego ga je modificirao ovisno o pedagoškoj svrsi. Jedinim ispravnim načinom učenja jezika i gramatike smatra onaj koji počinje štivom, kako on kaže. Dakle, pomoću teksta i analize gramatičkih pitanja na tekstu, dolazi se induktivnim putem do gramatičkih pravila. Zanimljivo je kako je već u ono vrijeme autor govorio o tome da se pojedini gramatički oblici ne uče kao zasebni oblici nego unutar rečenica. Iako je Adamović obrazovan u tradicionalnom duhu i opći okviri njegove gramatike reproduciraju tradicionalnu školsku gramatiku, vrlo je često, duduše sasvim intuitivno i empirički, u opisu došao do onakvih rezultata kakve omogućuju moderniji lingvistički pristupi. Njegovo ga nastavničko iskustvo tjera da morfologiju i sintaksu prikazuje zajedno kako bi, kao što kaže, olakšao učenje, te bi učenici na istome mjestu našli i oblike i njihovu upotrebu. Autorova je, naime, zamisao da se učenici istodobno služe njegovom početnicom i gramatikom, da od teksta dođu do gramatičkih oblika, pa, dalje, i do pravila o njihovoj upotrebi.

Kao i kod svih tradicionalnih gramatika, autor opisuje sustavno pisani jezik. Sva su pravila formulirana prema grafičkoj slici oblika. Primjeri su preuzeti iz autorove početnice, a nalazimo i neke mudre izreke, poslovice i citate iz književnih djela. Velika je, međutim, autorova zasluga to što se uz opis pisانога jezika osvrnuo i na oblike govornoga jezika i posvetio mu mnogo veću pažnju nego što je bilo uobičajeno u gramatikama onoga doba, bilo u Francuskoj, bilo u Njemačkoj. No govorni jezik ne opisuje sustavno nego se najčešće na njegove oblike osvrće u bilješci ili dodaje opaske uz opis i upotrebu nekih gramatičkih oblika. Na primjer, pri opisu prezenta glagola na -er, nastavke dijeli na pisane i gorovne, a pri opisu nekih vremena, npr. aorista, pluskvamperfekta ili konjunktiva imperfekta, upozorava na njihovu rijetku upotrebu u govoru. Razlog opisa samo pisанога jezika potpuno je razumljiv i prihvatljiv za doba kada je gramatika napisana. Naime, cilj učenja stranoga jezika u ono je doba bio, ponajprije, čitanje i razumijevanje teksta, te pismeno uvježbavanje stečenoga znanja, a usmena komunikacija bila je sasvim zapostavljena. Upravo zbog toga, vrijednost je ove gramatike još veća, jer autor nastoji razlikovati, duduše ne sustavno, jezične razine, te upozorava učenika na njihovu raznoliku upotrebu.

Adamović je, ponajprije, tradicionalist, što je i shvatljivo za vrijeme kada je napisao svoju gramatiku. Svu pažnju posvećuje obliku, što se najbolje uočava u drugom dijelu gramatike, u kojemu su riječi klasirane u kategorije unutar kojih postoje liste oblika i pravila po kojima se ti oblici mijenjaju. Govoreći o članu, imenici, pridjevu i zamjenici, svu je težnju usredotočio na

opis oblika svakoga za sebe, a o funkciji oblika ili o njihovim medusobnim odnosima ne govori gotovo ništa. Takav je opis neizbjježno dovodio do ponavljanja nekih činjenica i pravila, jer je atomizirao jezik i prikazao ga kao niz izoliranih, jednakost strukturiranih, jedinica koje se ponašaju po određenim pravilima uz koja neminovno stoji određeni broj izuzetaka. Adamoviću, kao i ostalim tradicionalistima, cilj je ipak bio da opišu, prije svega, pravilan, pisani jezik onoga vremena i učeniku pruže sve mogućnosti da nauči normirani jezik pomoću velikoga broja pravila i izuzetaka.

Jedna neobično zanimljiva i značajna činjenica na koju nailazimo proučavajući Adamovićevu gramatiku jest autorovo jasno uočavanje različitosti u organizaciji francuskoga i hrvatskoga jezika kao i pedagoške vrijednosti kontrastivne analize, doduše često rudimentarne. Zato ga, uz Skoka, možemo smatrati jednim od preteča takva pristupa u nas. U mnogobrojnim poglavlјima nailazimo na prijevode francuskih primjera na hrvatski, ili na usporedne konstrukcije, na neku vrstu komentara, npr. kod posvojnih zamjenica ili pak na cijela poglavlja kontrastivnih analiza, npr. poglavlje o razlikama u upotrebi francuskih i naših prijedloga i veznika. Sve to upozorava na činjenicu da je autor imao osjećaj za jezik, i da je uočio razliku u francuskom i hrvatskom jeziku i da se, posjedujući golemo nastavničko iskustvo, rukovodio željom da izrečena pravila imaju veću vrijednost, budu pristupačnija učenicima i dovedu ih što brže do cilja.

I na kraju ovoga prikaza Adamovićeve gramatike valja napomenuti da na mnogobrojnim mjestima nalazimo bilješke o izrazima koji vrlo često nisu strogo povezani s gramatom, nego čine dio leksika. Riječ je, dakle, o leksikaliziranim izrazima. Većina klasičnih gramatika, a i mnoge novijega datuma, ne odvajaju gramatiku od leksika, što je, donekle, i razumljivo jer leksik zadire u gramatiku a gramatičke konstrukcije ne mogu postojati bez leksičkih elemenata. Vjerujemo da primjeri leksikaliziranih izraza, kao i primjeri kontrastivnoga prikaza jezika pokazuju Adamovićevu težnju za efikasnošću u nastavi i za isticanjem bitnoga pri praktičnu učenju jezika. Naime, Adamović je ponajprije nastavnik-praktičar, te objašnjavanju ovakvih jezičnih pojava prilazi intuitivno, polazeći od svojih iskustava.

Možemo, dakle, zaključiti da je Adamovićeva gramatika po svojem obliku, sadržaju i duhu tip tradicionalne gramatike pisane po uzorima na mnoge francuske i njemačke gramatike onoga doba. Uzmemo li u obzir neke neznatnije propuste, moramo naglasiti njezinu veliku vrijednost i značenje koje je imala u pedagoškim krugovima onoga doba. Bio je to udžbenik za srednjoškolsku omladinu koja je, učeći po njemu francuski jezik, dobila solidnu osnovu za dalje razgradnivanje znanja i postizanje tadašnjih ciljeva učenja jezika. Iako su se nakon novih strujanja u lingvistici počele mijenjati i gramatike za učenje jezika, treba ustvrditi da u današnje vrijeme ima vrlo malo, ili ih gotovo i nema, srednjoškolskih gramatika koje bi se sasvim razlikovale od Adamovićeve. U modernim su gramatikama opisi jezičnih struktura donekle koherentniji i dinamičniji, elementi su grupirani u skupove u kojima se traže njihove zajedničke osobine, no pravila po kojima se ti elementi mijenjaju i nižu u skupove ostaju ista, samo su, donekle, formulirana na drukčiji način. Zato Adamovićevu gramatiku moramo promatrati kao pedagoški udžbenik nastao potkraj 19. stoljeća, a ne kao sustavni opis francuskoga jezika s lingvističkim namislima. A u autoru gramatike, početnice i čitanke vidimo oduševljenoga nastavnika,

vrsnoga pedagoga i poznavaca francuskoga jezika, koji je bio istaknuta ličnost ne samo u krugovima ondašnjih nastavnika i lingvista u Hrvatskoj, nego i među svima onima koji su u nas djelovali na razvoj i širenje francuskoga jezika i kulture.

OSVRT NA DVA POGLAVLJA ADAMOVIĆEVE GRAMATIKE

Tvorba ženskoga roda i množine pridjeva

Ovaj odlomak Adamović počinje svojevrsnom tabelom karakterističnom za gramatike svojega vremena. U prvoj su rubrici nastavci za muški rod, a u drugoj za ženski rod. Uz njih su primjeri pridjeva i pravilo koje pokazuje kako pojedine paradigmne mijenjaju svoj oblik prelazeći iz kategorije muškoga roda u ženski. Tradicionalna gramatika, pa tako i Adamovićeva, promatra, dakle, promjenu pridjeva u rodu i broju samo sa stajališta grafije — pisanog jezika, a ne i sa stajališta govora, odnosno fonetske slike oblika. Takvo gledište ima svoju lošu stranu. Naime, poznato je da kod pridjeva u mnogim slučajevima postoje u pismu četiri različita oblika za rod i broj, dok u govoru vrlo često postoji samo jedan jedini oblik. Pogledamo li Adamovićev primjer pridjeva *joli* i stavimo li ga u sintagmu

*un joli garçon ~ une jolie fille [ʒɔli] ~ [ʒɔli]
des jolis garçons ~ des jolies filles [ʒɔli] ~ [ʒɔli],*

vidimo da je odnos pisane jezike prema govorom jeziku u ovom primjeru 4:1. Razmotrimo li inventar pridjeva u francuskom jeziku, vidjet ćemo da je većina pridjeva tipa *joli* ili *triste* ili *poli*, s gledišta govorog jezika ista, bez obzira na rod ili broj, međutim oni to nisu s gledišta pisane jezike. Manji je dio inventara pridjeva tipa **principal** ~ **principaux**, tj. [al] ~ [o], kod kojih se izraz mijenja prema opoziciji singular ~ plural.

U ovom poglavlju dolazi do izražaja i jedna druga nepraktična strana Adamovićeve gramatike, kao i ostalih tradicionalnih gramatika slično zasnovanih. Svaka se vrsta riječi promatra odvojeno, pa se tako i pridjev analizira odjelito od imenice i člana s kojima čini dio imenske sintagme. Kada god se govorи o slaganju (accord) u rodu i broju, ili o vezanju (liaison) imenice s determinantima, gotovo se uvijek mogu primijeniti ista pravila, isti opisi na čitavu nominalnu sintagmu.

Pogledamo li gornji primjer pridjeva *joli* [ʒɔli], koji sam, odvojen od imenice, doista uvijek ima jednak fonetski izraz, bilo da govorimo o muškom ili o ženskom rodu, o jednini ili o množini. Taj pridjev u sintagmi *un joli enfant* u množini, pokazuje još jednu varijantu izraza.

un joli enfant ~ des jolis enfants [deʒɔlizãfã].

Ta je varijanta, zapravo, diskontinuirani izraz množine zajedno sa [e] od [de] u [.....e.....z.....].

U sintagmi:

la petite souris grise ~ le petit rat gris
[lapetitsurigri:z] ~ [l(ə)ptiragri]

ženski se rod manifestira u diskontinuiranom izrazu [... a t z], dakle na tri mjesta.

Vidimo, dakle, koliko je klasičan Adamovićev pristup tvorbi ženskoga roda i množine pridjeva osiromašio opis jezika i uskratio, donekle, učeniku mogućnost da na brži, jednostavniji i efikasniji način uoči i nauči različite varijante jednoga oblika.

Ako usporedimo Adamovićev pristup tvorbi ženskoga roda i množine pridjeva s opisom toga gramatičkog pitanja kod jednog od klasika francuske lingvistike u prvoj polovici 20. stoljeća, Georges-a Gougenheima u njegovu djelu »Système grammatical de la langue française«, vidjet ćemo da je on tome pitaču pristupio drukčije. On sve pridjeve promatra polazeći od njihova fonetskoga oblika i razvrstava ih u nekoliko grupa s obzirom na izgovor krajnjeg konsonanta. Osim dviju grupa pridjeva koji su s morfološkoga stajališta nepromijenjeni u muškom i ženskom rodu, kao *triste*, *aimable* i *pratique*, i pridjeva koji se s fonetskoga stajališta mogu uvrstiti u gornju grupu, ali s morfološkoga gledišta dolazi do promjene oblika dodavanjem -e u ženskom rodu (gai — gaie, poli — polie), sve ostale pridjeve podijelio je na dvije grupe:

prva grupa s opozicijom konsonant *ø* ~ konsonant, npr:

vert ~ verte
bas ~ basse

druga grupa s karakteristikom dodavanja sufiksa u ženskom rodu ili sa dva sasvim različita sufiksa u oba roda, npr:

duc ~ duchesse
instituteur ~ institutrice
défendeur ~ défenderesse.

Prema tome, u prvoj je grupi pridjeva kategorija ženskoga roda izražena konsonantom, a u drugoj sufiksima.

Vidljivo je da je ovaj opis članova imenske sintagme koherentniji od Adamovićeva opisa i mnogo bliži opisima koje nalazimo u gramatikama novijega doba.

Možemo zaključiti da je tradicionalni Adamovićev opis modalnosti roda i broja pridjeva odvojen od imenice apstraktan. Pridjev je, naime, na neki način podložan imenici koja mu nameće rod i broj. Te se modalnosti biraju unutar imenske sintagme i vrijede za sve determinante imenice. Takav tradicionalni opis istovremeno nije efikasan, jer se učenik, a ovdje mislimo posebice na srednjoškolskog učenika kome je bila i namijenjena Adamovićeva gramatika, susreo već u ranijim poglavljima s pitanjem tvorbe ženskoga roda i množine jedne vrste riječi, tj. s imenicom, a veliki je broj pravila zajednički i za jednu i za drugu vrstu riječi.

Očigledno je, dakle, koliko su tradicionalne gramatike, pa tako i Adamovićeva, jasan primjer nepotrebne i štetne raštrkanosti gramatičkih informacija.

Opis futura

Govoreći o načinima i vremenima, Adamović postavlja kod većine primjera oštru granicu između pojedinih načina i vremena razvrstava unutar načina na prošla, sadašnja i buduća, ne osvrćući se na njihovo međusobno dodirivanje i ispreplitanje. Način, međutim, odražava osobno gledište, stav i shvaćanje govornika prema radnji ili procesu izraženima glagolom. Prema tome, njegov stav, mišljenje i psihički odnos prema nekom procesu mogu se izraziti pomoću više različitih načina, odnosno jedan način ne opisuje uvijek samo jedan vid govornikova mišljenja. Tako se, npr., zapovijed može izraziti pomoću imperativa, konjunktiva, infinitiva i drugih načina, a mogućnost uz pomoć konjunktiva, kondicionala, infinitiva te različitih vremena indikativa.

Izražavanje se načina, prema tome, ne može promatrati samo s jednoga stajališta, kao ni izražavanje vremena. Naime, glagolska su vremena, odnosno njihovi nazivi, neka vrsta konvencije među gramatičarima. To su, zapravo, etikete koje su gramatičari stavili na pojedine vremenske procese i stanja, a koje u zbilji ne odgovaraju uvijek realnome, kronološkom vremenu. Pojedina vremena unutar načina mogu imati različite vrijednosti na kronološkoj osi, na kojoj razlikujemo sadašnjost, prošlost i budućnost. Unutar tih vremenskih odsječaka postoji nerazmjer između vremena prošlosti i vremena budućnosti. Prošlih vremena ima mnogo više nego budućih zato što budućnost implicira neku neizvjesnost ili nesigurnost, dok je rezultat prošlih radnja u većini slučajeva poznat. Zato se u mnogim gramatikama novijega doba futur više ne klasira među vremena indikativa kao jedno od vremena za izražavanje budućnosti, već se izdvaja kao poseban način i opisuje najčešće uz kondicional.

Upravo zbog takva pristupa opisu vremena i načina, čini nam se opis futura u Adamovićevoj gramatici zanimljiv i značajan za vrijeme kad je nastao.

Pod naslovom »Futur« Adamović iznosi nekoliko problema, možda nepregledno ali vrlo iscrpljeno razrađenih i potkrijepljenih mnogim primjerima. Ovo su najbitniji:

- a) koje različite načine i vremena pokriva glagolski oblik futura,
 - b) pomoću kojih se različitih vremena i načina može izraziti budućnost.
- a) Evo nekoliko autorovih primjera u kojima glagolsko vrijeme futur izražava različita vremena i načine.

Je le lui dirai, quand il viendra.

Faites comme vous voudrez.

Dok u prvoj rečenici futur izražava sigurnu buduću radnju, u drugoj je rečenici upotrijebljen umjesto prezenta da bi se ublažila izreka, te je vrijednost futura kojom se opisuje ova radnja manje sigurna nego u prvom primjeru. U rečenici:

Tu aimeras ton prochain comme toi-même,

futur je, kao što i Adamović kaže, upotrijebljen umjesto imperativa. Ovi primjerima mogao zamijeniti prezentom i opisati kao sadašnjost nesigurne, ili mogla upotrijebiti neka druga vremena a i načini. Futur bi se u gornjim primjerima mogao zamijeniti prezentom i opisati kao sadašnjost + nesigurno, ili imperativom za izražavanje zapovijedi.

Autor zatim opisuje skorašnji futur *le futur proche* koji je kombinacija glagola **aller** + glagol u infinitivu, a upotrebljava se za radnju koja će se uskoro dogoditi, kao što i kaže njegovo ime. Autorovi su primjeri ovi:

Je vais vous raconter une histoire.

Tu vas te faire mal.

J'allais me coucher quand tu as sonné.

Il allait sortir quand je suis venu.

U posljednja dva primjera vidimo da je vrijednost imperfekta sasvim drukčija od one koju ima imperfekt na prvoj mjestu kao prošlo vrijeme. On ovdje nema vremensku, nego samo aspektualnu i načinsku vrijednost.

Dok je u gornjim primjerima glagol **aller** izgubio svoju pravu semantičku vrijednost, sljedeći autorovi primjeri pokazuju drukčiju semantičku vrijednost toga glagola:

Je suis allé dîner.

Il est allé se promener.

Preda ih Adamović navodi uz primjere za skorašnji futur, ovdje je semantička vrijednost glagola **aller** nepromijenjena. Naime, dok smo naveli da u skorašnjem futuru glagol **aller** može poprimiti samo modalnosti prezenta i imperfekta, u ovoj drugoj skupini primjera glagol **aller** može biti u raznim modalnostima.

Il allait se promener...

Il ira se promener...

Il irait se promener...

b) Ovu drugu grupu primjera čine rečenice u različitim vremenima i načinima što služe za izražavanje budućnosti. Evo tih različitih načina i vremena koji su upotrijebljeni za opis buduće radnje, a navodi ih Adamović:

kondicional: *Il savait que j'arriverais.*

konjunktiv prezenta: *Je doute qu'il vienne.*

indikativ prezenta: *S' il pleut demain, je ne partirai pas.*

infinitiv: *Napoléon croyait vaincre facilement la Russie.*

participi: *Mon travail terminé, j'irai jouer.*

Ne pleurez pas en partant.

Poslije ovih primjera pogrešno bi bilo misliti da se futur upotrebljava samo za izražavanje buduće radnje. Mnogobrojni primjeri dovoljno dobro pokazuju da futur može izražavati i ostale načine, kao način zapovijedi — imperativ, način stvarnoga stanja — indikativ. Još bi veća greška bilo tvrditi i poučavati učenike da se budućnost može izraziti samo futurom. Očigledno je da, prema Adamovićevim primjerima, još pet različitih načina služi za izražavanje tog perioda na vremenskoj osi.

I na kraju ovoga opisa valja istaknuti da je autor vrlo dobro uočio određene pojave u sintaksi futura. No, na žalost, nije tako detaljno i po tome principu opisao i druga glagolska vremena.

LITERATURA

- Dictionnaire de linguistique*, Librairie Larousse, Paris, 1973.
- Dictionnaire du français contemporain*, Librairie Larousse, Paris, 1975.
- Jean Dubois, Françoise Dubois-Charlier, *Eléments de linguistique française: syntaxe*, Librairie Larousse, Paris, 1970.
- Jean Dubois, René Lagane, *La nouvelle grammaire du français*, Librairie Larousse, Paris, 1973.
- Frédéric François, *L'enseignement et la diversité des grammaires*, Recherches/Applications, Hachette, Paris, 1974.
- Georges Gougenheim, *Système grammatical de la langue française*, Bibliothèque du Français moderne, Paris, 1938.
- Grammaire Larousse du français contemporain*, Librairie Larousse, Paris, 1963.
- La grammaire du français parlé, sous la direction d'André Rigault*, Recherches/Applications, Librairie Hachette, Paris, 1971.
- Mortéza Mahmoudian, *Les modalités nominales en français*, PUF, Paris, 1970. Pour enseigner le français, PUF, Paris, 1976.
- André Martinet, *Eléments de linguistique générale*, Armand Colin, Paris, 1970.
- Pluridictionnaire Larousse*, Librairie Larousse, Paris, 1975.
- Eddy Roulet, *Théories grammaticales, descriptions et enseignement des langues*, Fernand-Nathan-Labor, Paris-Bruxelles, 1972.
- R. L. Wagner, J. Pichon, *Grammaire du français d'aujourd'hui*, Librairie Hachette, Paris, 1962.